

УДК 101.9(470)“18/19”–054.72 Н.Бердяєв

ЗБІРНИЙ ОБРАЗ РОСІЇ В ТВОРЧОСТІ НІКОЛАЯ БЕРДЯЄВА

Тетяна Данилюк

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна, e-mail: journft@franko.lviv.ua

Розглянуто ключові тези та концептуальні ідеологеми творення образу Росії одним із чільних представників російської еміграції кінця XIX—XX сторіччя.

Ключові слова: російська ідея, російська свідомість, націоналізм, соціалізм, анархізм, месіанізм.

Н. Бердяєв належить до покоління, на житті і діяльності якого повною мірою відобразилися катастрофи XX ст., зокрема історичні катаклізми в Росії. Дві революції, громадянська та дві світові війни — період світоглядної кризи. На зламі XIX—XX сторіч цей період позначено розвитком психології і соціології на Заході, новим диханням грецької філософії і християнської патристики в Росії. Поряд із Д. Мережковським та В. Розановим, Бердяєва вважають основоположником російського релігійного ренесансу початку XX ст. Він брав участь у всіх програмних маніфестах російського ідеалізму, в тому числі у відомому збірнику “Вехи”.

Такі російські емігранти, як Н.Бердяєв, С.Булгаков і навіть В.Набоков, здобули свою популярність на Заході, в еміграції, саме завдяки зацікавленню релігійними та філософськими роздумами. У Росії й досі точиться критика філософського позитивізму й політичного радикалізму, яка у міжвоєнний період розквітла у середовищі російської еміграції, — напрям, що його започаткував Владімір Соловйов своїм намаганням знайти “третій шлях” між позитивізмом та ідеалізмом.

На відміну від советської та російської науки кінця XX ст., яка намагалася шукати у дослідженнях емігрантів переважно “аргументи для критики західноцентристських версій розвитку світової культури і філософії, які (за їхнім твердженням) відкидають самостійність і оригінальність російської філософської думки, відділяючи російську інтелектуальну історію від духовної історії людства” [5; 8], західні дослідження відтворювали думки російських ідеалістів, які критикували різні аспекти марксистського вчення, використовуючи реальний антикомуністичний потенціал творів емігрантських філософів.

Наприклад, такий фаховий історик, як Ф. Коплстон, вважаючи Бердяєва визначним метафізиком та одним з кращих філософів Росії, бачить загальноєвропейське значення його філософії у “критиці всіх форм тоталітаризму, в постійному пошуку захисту свободи, у підкресленні примату духовних цінностей,

антропоцентричному підході, персоналізмі, пошуках сенсу людського життя й історії” [6; 154], проте, коли йдеться про один найбільш “російський” його твір — “Російська ідея”, — мета якого відтворити осмислення ролі православ’я у розвитку російської духовної культури і національної самосвідомості російського народу, аналіз національної специфіки філософської культури Росії XIX — XX ст., постановка питання про основні риси російської нації в XX ст., — Ф. Коплстон справедливо зауважує у цій праці слов’янофільське підкреслення історичної місії Росії, пояснюючи його терміном — “неосталінізм” [2; 154].

Неосталінізм, чи “третій шлях”, чи “месіонізм” — основні ідеологічні концепти, які впродовж десятиліть об’єднували російських емігрантів на Заході у їхніх пошуках нової філософсько-політичної форми відновлення імперської Росії на колишніх теренах, у спробах відкидання та навіть виправдовування комуністичної агресії постреволуційної СРСР. Ці пошуки породили безліч теорій, які (у різноманітні форм), сповідували одну з основоположних ідеологем месіанської ролі Росії — світла для світу, християнського шляху, ідеальної форми державності, пріоритетами якої є страх перед Господом та рабська відданість цареві/географії завоювань — перед загальнолюдськими та національними інтересами народів та народностей імперії та СРСР.

Усі ці теорії, без сумніву, сприймалися західною наукою двояко. З одного боку, науковці бачили у цих дослідженнях загрозу розвитку неокомуністичних теорій та практик, з іншого — вбачали надмір романтики і відірваності від реальності, зауважували утопічність філософів російської еміграції, що могло спровокувати не цілком адекватне сприйняття тогочасної Росії у західного читача.

За своєю духовною установкою, Бердяєв був романтиком-утопістом. За твердженням В. Зеньковського, у нього ця романтична установка “закривалась” “екзистенційними аналізами”: “Бердяєв до крайнощів зайнятий самим собою, своїми пошуками, які він цінує, він якимось культивує в собі дух пошуку, до крайнощів зайнятий своїми оцінками, своїми почуттями і переживаннями” [5; 14]. Потреба філософського осмислення завжди була характерна для його природи, але ще глибшою була установка романтизму і він постійно зосереджувався на своїх переживаннях та пошуках. В. Зеньковський пише: “До всіх тем Бердяєв підходить завжди дуже особисто, оцінюючи все ніби з особистої точки зору і в цій неможливості вийти за межі самого себе, у вражаючій скруті його духу межами особистих пошуків — ключ до його еволюції. У ній — своя діалектика, але це не діалектика ідей, а діалектика екзистенційна і дуже суб’єктивна” [5; 15]. Саме тут приховано численні суперечності у трактуванні Бердяєвим конкретних проблем російської філософії та ідеологічних концепцій.

На самому початку “холодної війни” світ побачила книжка Бердяєва, яка містила критику мілітаризму і агресії — усього, що визначалось ним як “ідея господства, преобладання, могутництва”. Всьому цьому він протиставив російську ідею комюотарності (общинності), братства людей і народів, що своєю чергою, оцінювалось критиками як симпатія до СРСР. “Російська ідея” почала поширюватися по гарячих слідах Другої світової війни, вона була спрямована проти імперіалізму, переповнена возвеличенням історії та богатырського начала Росії, яка перемогла у цій страшній війні.

Поняття “російська ідея” визначив не Бердяєв. Словосполучення широко використовувалось у російській філософії і до нього. Зміст “російської ідеї”

розкривається у працях В. Соловйова в різних аспектах, зокрема: “російська свідомість”, “російська філософія”, “російська нація”, “російський соціалізм” та ін. Поряд з аналізом релігійної “російської ідеї” Бердяєв досить детально висвітлює історію матеріалістичних та соціалістичних ідей в Росії, приділяє увагу певним ліберальним нерелігійним концепціям. І все ж, така полісемантичність ідей майже завжди засвідчує зведення дослідження до одного знаменника — релігійно-месіанської, містичної, есхатологічної проблематики.

“Дуже важливо відзначити, — пише Бердяєв, — що російське мислення має схильність до тоталітарних вчень та тоталітарних світоглядів. Тільки такого роду вчення мали у нас успіх. У цьому — релігійний склад російського народу. Російська інтелігенція завжди прагнула виробити в собі тоталітарний цілісний світогляд, в якому правда-істина буде поєднана з правдою-справедливістю. Через тоталітарне мислення вони шукали ідеальне буття, а не тільки ідеальні філософські форми, науку і мистецтво” [1; 48].

Російська інтелігенція завжди була зайнята пошуками відповідей у питаннях про добро і зло, про свободу волі, про існування Бога чи (на випадок, якщо його все-таки нема) про встановлення Царства Божого на Землі. Це — на відміну від Заходу, який багато часу приділяв розробкам правової основи для регулювання відносин між державою та суспільством.

Наприкінці 70-х років XIX ст. російську інтелігенцію звинувачують в тому, що вона створила новий фанатизм, не подолавши розриву між книгами та реальним життям. Утопізм, нереалістичність, книжність і максималізм — ось ознаки незрілості російської інтелігентської свідомості. “Новому фанатизму” протиставляли прагматизм та емпіризм позитивістів, забуваючи при тому, що на російському ґрунті вони набудуть рис ідеологічної нетерпимості. Ось як це явище описує Бердяєв: “У нас століттями накопичувалась негативна свідомість, зміцнювались ідеї атеїстичні та нігілістичні. Останнє — результат європейського розвитку — відображалось в Росії у крайній, межовій формі. Якщо росіянин — соціаліст, то він не такий соціаліст як на Заході, він соціаліст крайній, фанатичний, соціалізм його — поза часом і простором. Соціалізм його — релігія. Якщо росіянин — анархіст, то межовий, який бунтує проти першооснов буття. Якщо росіянин — матеріаліст, то матеріалізм для нього — богослів’я, якщо він атеїст, то атеїзм його релігійний” [2; 156].

Повернемося до утопічних ідей, які розповсюджувались у російському суспільстві в другій половині XIX ст.. На фоні благородного одухотворення, що охопили широкі пласти інтелігенції, голос попередження сприймається як спроба осквернити ідею. Ось як Бердяєв описав природу гіпнотичної привабливості утопії: “... Усі великі революції доводять, що саме радикальні утопії реалізуються частіше ніж помірні ідеології, які здавались більш реалістичними і практичними, вони відкидаються і не грають ніякої ролі... в утопії є динамічна сила, вона концентрує і напружує енергію боротьби, і в запалі боротьби ідеології не-утопічні виявляються слабшими. Утопія завжди приховує у собі задум цілісного, тоталітарного устрою життя. Порівняно з утопією інші теорії і напрямки виявляються частковими і не такими натхненними. У цьому — гіпнотизм утопії і в цьому небезпека рабства, яке вона за собою несе” [3; 12].

У книжці “Російська ідея” Бердяєв з гіркотою констатує: “Росіяни — максималісти, і саме те, що є утопією, у Росії — найбільш реалістичне” [1; 65]. Про російський комунізм він говорить: “Комунізм — російське явище, момент

внутрішньої долі російського народу... Комунізм треба подолати, а не знищити” [1; 66]. Останні слова цієї цитати стали пророцтвом і попередженням для видатних мислителів: комунізм не може бути знищений, поки не буде подоланий, зокрема, коли йдеться про історичний досвід життя у тоталітарному суспільстві.

Бердяєв, як і інші видатні мислителі намагались розгадати і зрозуміти, а і в чому ж полягає “ідея Росії”? Дехто з них прагнув стати її (ідеї) творцем. Бердяєв був переконаний, що його Росія стоїть перед великим світовим завданням, хоча визнавав, водночас, невизначеність та часом неможливість виконання цих завдань, знову ж таки, не в останню чергу тому, що сам їх творив і формулював. У етюді “Душа Росії” він писав: “З давніх часів було передчуття, що Росія призначена для чогось великого, що Росія особлива, не схожа на жодну іншу країну світу. Росія — нерозгадана таємниця, суперечлива, антиномічна душа, що “не покривається” жодними доктринами. І якщо на Заході змушені будуть побачити єдиний лик Росії, визнати її покликання, то невизначеним залишається те, чи розуміємо ми самі, що є Росія, і яке її покликання” [4; 37].

То якою ж бачить Бердяєв Росію: “Росія — найанархічніша держава у світі. Російський народ — найаполітичніший народ, ніколи не вмів облаштовувати свою землю. Всі істинні російські, національні наші письменники, мислителі, публіцисти — всі були бездержавниками, своєрідними анархістами. Анархізм — явище російського духа, він по-різному був притаманний і нашим крайнім лівим, і нашим крайнім правим” [4; 50].

І слов’янофілів, і Достоевського Бердяєв вважає анархістами. Він також впевнений, що анархічна природа росіянина знайшла втілення в релігійному анархізмі Льва Толстого: “Російська інтелігенція, заражена поверховими позитивістськими ідеями, була чисто російською в своїй бездержавності. У кращій, героїчній своїй частині вона прагнула абсолютної свободи і правди, що не вміщується в жодній державності” [4; 52]

Ще однією складовою великої загадкової душі Росії є її народ, формотворча частина держави, і водночас — найбільш анархічна у своїх прагненнях. За кількома твердженнями Бердяєва можна визначити формулу російського характеру. “Російський народ не був народом культури за визначенням, як народ Західної Європи, він був народом натхнення і одкровення, він не знав міри і легко впадав у крайнощі... Можна відкрити протилежні якості в російському народі: деспотизм, гіпертрофія держави і анархізм, вольність; жорстокість, схильність до насилля та доброта, людяність, обрядовість і пошуки правди; індивідуалізм і загострене усвідомлення особистого та безособовий колективізм; універсалізм та націоналізм; пошуки Бога та войовниче безбожжя, сумирність і наглість, рабство і бунт” [1; 112]. Поза цим, Бердяєв стверджує, що “Російський народ створив могутню державу, велику імперію, але при цьому народ був пригнічений величезною тратою сил, якої потребували розміри держави. Держава міцніла, народ хирів. Бо треба було оволодіти просторами і охороняти їх”. Це стало причиною того, що зовсім не залишилось “сил в російського народу для вільного творчого життя”, натомість така ситуація стала добрим ґрунтом для визрівання екстатичних, руйнівних характерів. “Схильність російського народу до розгулу і анархії при втраті дисципліни... потреба постійного оновлення життя, гостре відчуття соціальної неправди..., боязнь перед просвітою, підозри щодо науки, як до “латинства”. Ідея Москви — Третього Риму, як першочергове релі-

гійне призначення у виконанні Росії перетворилось на призначення виключне, пов'язане з силою і величиною російської держави, з винятковим значенням російського царя. Імперіалістична спокуса ввійшла у месіанську свідомість” [5; 112]. Це небезпечне поєднання, що призвело в результаті до революційної анархії 1917 року та деспотизму СРСР.

За Бердяєвим, духовний провал ідеї Москви, як Третього Риму, був саме в тому, що Третій Рим уявлявся як прояв царської могутності, міцності держави, яка спочатку створила Московське царство, потім — імперію, і, нарешті, Третій Інтернаціонал. Цар був призначений намісником Бога на землі. Цар змушений був дбати не лише про інтереси царства, й також і про спасіння душі.

У його працях простежується констатація певних суперечностей у ставленні Росії та російської свідомості до національного питання. “Росія — найменш шовіністична держава у світі. Націоналізм у нас завжди створює враження чогось неросійського, напускного. Росіяни майже соромляться того, що вони — росіяни, їм чужою є національна гордість і національна гідність. Російська інтелігенція сповідувала винятково наднаціональні ідеали, у доктринах інтелігенції відображався наднаціональний, вселюдський дух російського народу” [1; 71]. Проте тут же, кількома сторінками далі, антитеза: “Росія — найнаціоналістичніша країна у світі, країна небачених ексцесів націоналізму, гноблення підлеглих національностей русифікацією, країна національного “бахвальства”, країна, в якій все націоналізують, геть до церкви Христової, країна, яка вважає себе єдиною призначеною і відкидає, заперечує Європу як гниль і творіння диявола, що призначене на загибель” [1; 71].

Обернено пропорційним російському смиренню, за Бердяєвим, є незвичайна російська сомозакоханість. Ще В.Соловйов саркастично ставився до російської національної самозакоханості, до певності росіян в тому, що всі святі висловлювались винятково російською мовою. Бердяєв, котрий недавно говорив, що Достоевський оголосив російську людину надлюдиною, а дух Росії — вселенським духом, тепер відзначив, що письменник проповідував звірячий націоналізм, травив поляків і євреїв, не залишав для Заходу жодного шансу бути християнським світом. Російську національну самозакоханість Бердяєв вбачає у тому, що Росія вважає себе не просто найбільш християнською, а таки єдиною християнською країною у світі.

Назагал, Ніколай Бердяєв виокремлюється багатьма суперечностями у процесі аналізу теми особливостей національного характеру росіян, їхньої християнськості, патріотизму\космополітизму, анархізму\державності, поза тим, дає можливість, екстраполюючи на історичну канву еволюції Росії, виокремити і визначити основні, чільні риси російського народу та російської держави. Зрозуміло, що суперечності можна помітити і в будь-якій іншій державі, але тільки в Росії, каже Бердяєв “теза обертається антитезою, бюрократична державність народжується із анархізму, рабство — із свободи, крайній націоналізм — із наднаціоналізму” [1; 190]. Вихід із такої ситуації Бердяєв вбачає у розкритті самої Росії всередині, в її духовній глибині, мужнього, особистісного, формотворчого начала, оволодінні власною національною стихією.

1. *Бердяев Н.* Російська ідея. — М.: ООО “Видавництво АСТ”, Харків: “Фоліо”, 2004.
2. *Бердяев Н.* Духовна криза інтелігенції // Про Росію і російську філософську культуру. Філософи російського післяжовтневого зарубіжжя. — М.: Наука, 1990.
3. *Бердяев Н.* Про свободу і рабство людини // Про Росію і російську філософську культуру. Філософи російського післяжовтневого зарубіжжя. — М.: Наука, 1990.
4. *Бердяев Н.* Доля Росії. — М.: ООО “Видавництво АСТ”, 2004.
5. *Маслін А., Беляев М.* Про російську ідею. Мислителі російського зарубіжжя про Росію і її філософську культуру // Про Росію і російську філософську культуру. Філософи російського післяжовтневого зарубіжжя. — М.: Наука, 1990.
6. *Copleston F.* Philosophy in Russia: Univ.of Notre Dame. 1986.

THE IMAGE OF RUSSIA IN PUBLICISTIC N. BERDYAJEV

Tetiana Danyliuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Street 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Tel. office: (032) 296-47-75

E-mail: journft@franko.lviv.ua

The author investigates the key theses and conception of Russia's image by Nikolaj Berdyajev, who pointed into peculiar trait of nationalities nature and the problem of state building.

Key words: russia's idea, russia's consciousness, nationalism, anarchism, socialism, mesianizm.

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2007

Прийнята до друку 12.04.2007